

***МЕНТАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА ЇХ
АКТУАЛІЗАЦІЯ У ТЕКСТАХ ТВОРІВ ІСТОРИКО – МЕМУАРНОГО ЖАНРУ***

У статті розглядаються ментальні операції лінгвістичної рефлексії та їх актуалізація у творах історико-мемуарного жанру.

Ключові слова: ментальні операції, рефлексія, лінгвістична рефлексія, метамовний контекст/ метатекст.

The article is a review of mental operations of linguistic reflection and their representation in the works of historical and memoirs genre.

Key words: mental operations, reflection, linguistic reflection, metalanguage context.

Поняття «рефлексія» дуже багатогранне, воно вивчається у різних областях науки: філософії, психології, педагогіці, літературознавстві, лінгвістиці, когнітивній лінгвістиці. У широкому значенні рефлексія розглядається як самопізнання суб'єктом своїх внутрішніх ментальних і психічних станів. Якщо в якості об'єкта роздумів і оцінки виступає мова в цілому чи її елементи, то говорять про лінгвістичну/мовну рефлексію [1], [3], [12], [13], [14].

У лінгвістиці розрізняють імпліцитний процес роздумів над мовою або мовленням, що протікає імпліцитно та який завжди супроводжує породження тексту, та експліцитну, тобто вербалізовану рефлексію, яка становить більший інтерес для мовознавців з огляду на її безпосередню спостережуваність [14]. На нашу думку, дослідження лінгвістичної рефлексії у творах історико-мемуарного жанру дозволить розширити межі уявлення про даний феномен. Цим визначається актуальність нашої розвідки.

Метою дослідження є визначення основних ментальних операцій лінгвістичної рефлексії автора та їх актуалізацію у текстах історико-мемуарного жанру.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) з'ясувати основні ментальні операції рефлексії, які задіяні у процесі роздумів автора над мовними одиницями; 2) визначити форми лінгвістичної рефлексії у творах історико-мемуарного жанру; 3) встановити взаємозалежність між формами лінгвістичної рефлексії та ментальними операціями.

Матеріалом для дослідження послужили 300 метамовних контекстів (висловів, в яких факт мови отримує мовну оцінку) творів історико-мемуарного жанру В. Черчилля: «Історія Малакандських збройних сил», «Річкова війна», «Світова криза», «Друга Світова війна», в яких експлікована лінгвістична рефлексія автора.

Аналіз наукової літератури показав, що теоретичні питання рефлексії обговорювалися в роботах Б. Г. Ананьєва, П. П. Болонського, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, С. Ю. Степановата та ін. Тут рефлексія розглядалася як один із пояснювальних принципів організації і розвитку психіки людини і, насамперед, її вищої форми – свідомості. Ментальні операції рефлексії вивчали Н. А. Бізяєва, Т. А. Грідіна, В. В. Давидов, А. В. Карпов, Л. М. Мітіна, С. Шерміс. Діяльність метамовної свідомості вивчалася в роботах К. Я. Сігал, Н. Б. Мечковської та інші.

Знання людини про мову, її уявлення про слово пов'язані з рефлексивною суттю свідомості, яка намагається співвідносити знання про мову зі знаннями мови і знаннями про світ. Формуючи уявлення про предмети дійсності, носії мови звертаються, у першу чергу, до мовного вираження словесного знаку і рефлектуючи з приводу внутрішньої форми слова, намагаються пов'язати його зі значенням, змістом. Увесь цей процес являє собою ментальні операції, які реалізують здатність свідомості людини до осмислення зв'язку звучання та значення слова з метою створення цілісного уявлення про предмет [7].

Існують різноманітні підходи до дослідження ментальних операцій рефлексії, тому що розглядаються різні аспекти рефлексії: філософський, психологічний, інтелектуальний тощо. Так, наприклад, А. В. Карпов виділяє наступні ментальні операції рефлексії, які на його думку, є взаємопов'язаними: інтеграція і диференціація, організація та структурування (філософський аспект). Н. А. Бізяєва, Л. М. Мітіна виокремлюють такі ментальні операції рефлексії як фокусування, аналіз, синтез, асоціацію, прогнозування, конструювання, оцінку; В. Г. Анікіна – узагальнення, диференціацію, класифікацію, абстрагування, конкретизацію, оцінку (психологічний аспект). В. В. Давидов виділяє аналіз і синтез (інтелектуальний аспект). Вказані вище ментальні операції співвідносяться зі структурою рефлексивної думки, яка згідно з С. Шерміс [22] включає: 1) усвідомлення для себе фактів, які підлягають аналізу та осмисленню основних ідей і принципів, що лежать в їх основі; 2) аналіз усіх складових компонентів даної ситуації; 3) синтез знань і ідей для прийняття рішення; 4) оцінку прийнятого рішення. Незважаючи на деякі розбіжності, спільним у вище вказаних підходах до визначення ментальних операцій рефлексії є те, що більшість вчених визначають основними ментальними операціями рефлексії: фокусування (ментальна операція з якої починається рефлексія), аналіз, синтез, оцінку (порядок та інтеграція яких залежать від особливостей протікання мисленневих процесів особистості).

Так як основою когнітивного підходу до вивчення лінгвістичних явищ є принцип менталізму – основний принцип когнітивної науки, згідно якого дослідження людської діяльності повинно враховувати структури та операції людського мислення [9, с.137], то під лінгвістичною рефлексією, спираючись на дослідження вище вказаних вчених, ми розуміємо вербально оформлені ментальні операції (фокусування, аналіз, синтез, оцінку, а також асоціацію, специфікацію, абстрагування та конкретизацію, які були виявленні під час аналізу метамовних контекстів В. Черчилля) щодо інтерпретації фактів мови, які актуалізуються у метамовних текстах (метатекстах).

У сучасних лінгвістичних дослідженнях термін «метатекст» тлумачать у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні метатекст визначають як висловлення про висловлення (Вежбицька) або як вторинний текст з вербалізованим прагматичним змістом (Турунен), тобто метатекст розглядається як спосіб ранжування інформації по ступені важливості. При вузькому розумінні метатекст тлумачать як вербальну експлікацію з приводу лексичної одиниці, що представляє собою різноманітний коментар до вибору слова (Норман).

У нашому дослідженні ми використовуємо термін метатекст у вузькому значенні цього слова, тобто, як висловлення, що містить пояснення, оцінку мовних одиниць, які потрапляють в поле зору мовної свідомості автора, та «є продуктом осмисленої мовної діяльності людини, яка контролює використання мовних засобів» [1, с. 51].

У творах історико-мемуарного жанру, описуючи історичні події, В.Черчилль не тільки передає свої спогади, а й відображає своє ставлення до предмету зображення, тобто автор виступає як рефлектуюча особистість. Рефлексія Черчилля-мемуариста також направлена на створюваний ним текст, на пошук найкращого способу вираження своїх думок: «Я < ... > встиг зрозуміти: коли «правильно хочеш писати – намагайся правильно мислити» » [11, с.120]. В поле зору авторської рефлексії також потрапляють слова, вирази, цитати, а інколи і рядки із віршів. Інтерпретуючи або конкретизуючи використання того чи іншого слова, автор фокусує увагу читача на аксіологічно значущих мовних одиницях, які потрапляють у поле його метамовної свідомості, керує увагою читача, регулює та полегшує процес розуміння тексту.

Доцільно підкреслити той факт, що коментуючи слово або його використання, повідомляючи інформацію про слово, виділяючи його певні ознаки, В.Черчилль виявляє ще одну грань своєї особистості – грань «лінгвіста» та розкриває глибину своїх знань про мову: «*So far as the English language may serve as a vehicle of thought, the words employed appear to express the intentions we had formed*» [с. 238]. В.Черчилль цінував слово, умів вдало ним

користуватися: «*I am a strong believer in transacting official business by the WRITTEN WORD. <...> written directives ... though not expressed as orders, they very often found their fruition in action*» [17, с.16 – 17].

Оскільки будь-яка рефлексія здійснюється у межах мови, як писали у книзі «Дерево пізнання» М. Умберто та В. Франциско, то вербалізована лінгвістична рефлексія може бути ключем до інтерпретації ментальних операцій, задіяних автором у процесі роздумів над певними мовними одиницями.

Першою ментальною операцією лінгвістичної рефлексії виступає **фокусування**. Ця операція здійснює поляризацію рефлексивного процесу і веде до більш повного усвідомлення проблеми або здійснює вибір змісту знаку, що коментується або інтерпретується [5].

Аналіз корпусу зразків вербалізованої лінгвістичної рефлексії, виокремлених із вище вказаних творів історико-мемуарного жанру В. Черчилля, говорить про те, що основним засобом актуалізації ментальної операції фокусування є графічний засіб – лапки: «*It called its equipment the «X apparatus», a name of mystery...*» [17, с. 343]. Інколи автор використовує курсив або дужки: «*Spain demanded rectification of the Pyrenees frontier, the cession of French Catalonia (French territory, once historically linked with Spain, but actually north of the Pyrenees)*» [17, р.464], або поєднує лапки і дужки: «*It was, in fact, a path leading to a point where the natives were in the habit of floating across the river upon «mussucks» (inflated skins)*» [15, с.52]. Також зустрічаються випадки, коли ментальна операція фокусування актуалізується одночасно і графічно, і вербально – словами «*the word*», «*the phrase*», «*the expression*», «*this*», «*thus*», які вказують, що думки автора сконцентровані на певному слові, фразі або вислові: «*The word «urge», which I have italicised in this telegram must not be misunderstood. ...*» [18, р.65].

Наступною розглянемо ментальну операцію аналіз. **Аналіз** – це операція розчленування поняття на складові частини, яка актуалізується у мета текстах, в яких автор інтерпретує слово або вираз. Інтерпретація, на відміну від

коментарю, крім експліцитної мовної інформації, вербалізує також «глибинне» розуміння лексичної одиниці, яке можливе при накладанні мовної інформації на інші типи інформації – «психологічні, соціальні, нормативні, морально-етичні і т.п.» [цит. за 1, с.81]. Інтерпретацію вважають одним із основних способів вираження рефлексії, бо саме рефлексія перетворює розуміння в когнітивно організований і завершений процес [6].

Наприклад, інтерпретуючи слово «*democracy*» автор передає власний погляд, власне уявлення про значення цього слова: «*The question however arises, < ... > how is the word «democracy» to be interpreted ? My idea of it is that the plain, humble, common man <.....> goes to the poll at the appropriate time, and puts his cross on the ballot-paper showing the candidate he wishes to be elected to Parliament – that he is the foundation of democracy. And it is essential to this foundation that this men or women should do it without fear, and without any form of intimidation or victimisation. <.....>. If that is democracy I salute for it. I espouse it. I stand upon the foundation of free elections based on universal suffrage, and that is what I consider the foundation for democracy. But I feel quite differently about a swindle democracy... < ... > . Democracy is not based on violence or terrorism, but on reason, on fair play, on freedom, on respecting the rights of other people*» [20, 256 – 257].

У розглянутому контексті експліцитними знаками, які сигналізують про перебіг ментальної операції аналізу, являються фрази: «*it is essential...*», «*if that is...*», «*but I feel quite differently about...*», «*...is not based on... but on...*» та ментальні дієслова: «*feel*», «*consider*». У ході аналізу слова «*democracy*» автором виділяються складові частини: «*common man*» (простолюдин), «*universal suffrage*» (загальне виборче право), «*free elections*» (вільні вибори), «*freedom*» (свобода), «*respect of rights of people*» (поважання прав), які на його думку є фундаментом демократії та передають авторське морально-етичне розуміння даного слова. Суб'єктивація авторської інтерпретації передається поєднанням авторського «Я» (займенника першої особи однини) з ментальними дієсловами «*feel*», «*consider*»: «*I feel...*», «*I consider...*».

Абстрагування – ментальна операція, яка заснована на виділенні суттєвих властивостей предмета, явища або поняття і відбувається на основі попередньо проведеного аналізу та актуалізується у метатекстах, в яких автор інтерпретує назву слова або виразу.

Розглянемо наступний приклад: «*Great play was made by British Ministers with the German offer to cooperate with us in abolishing the submarine. Considering that the condition attached to it was that all other countries should agree at the same time, and that it was well known there was not the slightest chance of other countries agreeing, this was a very safe offer for the Germans to make. < ... >. Who could suppose that the Germans, possessing a great fleet of U-boats and watching their women and children being starved by a British blockade, would abstain from the fullest use of that arm? I described this view as «acme of gullibility»» [16, 126]*

Аналізуючи програму знищення підводних човнів, запропоновану Німеччиною, автор виділяє суттєвий факт, який унеможлиблює її виконання: «*...the condition attached to it was that all other countries should agree at the same time, that it was well known there was not the slightest chance of other countries agreeing...*», тому автор називає намір Британських міністрів підтримати дану пропозицію як «*acme of gullibility*» (вершина довірливості). Маркерами ментальної операції абстрагування у даному контексті виступає ментальне дієслово «*consider*» та риторичне запитання з ментальним дієсловом «*suppose*»: «*Who could suppose ...?*».

Синтез – це ментальна операція, що дозволяє отримати єдине ціле із окремих частин та дає можливість автору переходити від аналізу частин до цілого, актуалізується у метатекстах, в яких автор коментує мовні одиниці. На відміну від інтерпретації коментар – об'єктивний, фактографічний, допомагає доповнювати і уточнювати наявну інформацію [8], [10]. Наприклад: «*Spain demanded rectification of the Pyrenees frontier, the cession of French Catalonia (French territory, once historically linked with Spain, but actually north of the Pyrenees)* [17, p.464]. Коментуючи назву «French Catalonia», автор синтезує свої знання з області географії (Французька Каталонія знаходиться на північ від

Піренейських гір) та історії (Каталонія – історична область Іспанії, в першій половині 12 століття назва Каталонія з'явилася для позначення території Барселонського графства (північно-східна Іспанія) та територій, які прилягали до нього). Тобто, ментальна операція рефлексії синтез актуалізується у метатекстах, в яких автор коментує мовні одиниці.

Далі розглянемо ментальну операцію лінгвістичної рефлексії асоціацію. **Асоціація** – це ментальна операція пов'язування двох явищ або об'єктів, одне з яких виступає в ролі стимулу, інше виникає як реакція на заданий стимул: «*I named the plan «Catherine», after Catherine the Great, because Russia lay in the background of my thought*» [16, с.415]. Країна Росія (стимул) асоціюється у Черчілля з царицею Катериною Великою (реакція на стимул), тому план дій, пов'язаний з Росією, він називає «*Catherine*» («*Катерина*»).

Дана ментальна операція актуалізується у метатекстах, в яких автор коментує слово або поняття.

Специфікація – ментальна операція, що у тій чи іншій мірі деталізує інформацію і поняття об'єктивується словом або цілим виразом, і завжди містить специфічні компоненти [7]. Наприклад: «*This «shrill voices», as I called them, were but the unknowing heralds of approaching catastrophe*» [19, р.62]. Дана ментальна операція прослідковується в авторській інтерпретації слова «*Jornalists*», яке об'єктивується виразами «*shrill voices*» та «*unknowing heralds of approaching catastrophe*» і містить специфічні компоненти: метонімію «*shrill voices*» та епітет «*unknowing*».

Ментальна операція **конкретизація** визначається як повернення думки від загального і абстрактного до конкретного з ціллю розкриття змісту певного явища чи поняття. Вона актуалізується в уточнюючих метатекстах, в яких автор деталізує інформацію: «*The Times spoke of «the timely redress of inequality», and the New Statesman of «the unqualified recognition of the principle of the equality of States». This meant that the seventy million Germans ought to be allowed to rearm and prepare for war without the victors in the late fearful struggle being entitled to make any objection. Equality of status between victors and vanquished; equality*

between a France of Thirty-nine million and a Germany of nearly double that number!» [16, с. 66 -67] або уточнює інформацію: «For the German Army «Sea Lion» (against Britain) was now replaced by «Barbarosa» (against Russia)» [18, с.37], або конкретизує слово, відображаючи мовні реалії або «мовні смаки» зображуваного часу: «*The railway time-tables, or graphics as they were called, of the movement of every battalion – even where they were to drink their coffee –were prepared and settled»* [21, с. 62].

Маркерами ментальної операції конкретизації в творах Черчілля виступають невербальні – графічні засоби (дужки), а також вербальні засоби – метаоператори (вирази, які сигналізують про перехід із рівня тексту на рівень метатексту). У розглянутих нами прикладах метаоператорами є фрази «*this meant*», «*namely*» або фрази з дієсловами «*call*» та «*know*» у формі Past Indefinite Active або Past Indefinite Passive: «*sometimes called*», «*I called*», «*as we called such things later on*», «*as they were already called*», «*the so called*» «*this was called*», «*as these were called*», «*as it was commonly called*» «*what came to be known among ourselves as*», «*which became known as*».

На думку вчених[1], [2] ментальна операція **оцінка** допомагає визначати якості або цінність явища чи поняття, та відображає в різних пропорціях емоціональний і раціональний типи ментальної діяльності людини: «сполучення двох станів – емоціонального і ментального, думки і емоції, в один і той же момент, при одному і тому ж суб'єкті не тільки взагалі допустиме, але й широко зустрічається у текстах» [2, с. 142]. Тому ментальна операція **оцінка** вербалізується в оцінних авторських метатекстах, в яких автор дає оцінку слову:

- а) загальну оцінку: «*I had not liked the President's use in an earlier message of the term «ganging up» as applied to any meeting between him and me...*» [20, с.502];
- б) емоційно-психологічну оцінку: «*It is baffling to reflect that what men call honour does not correspond always to Christian ethics...*» [16, с.288];
- в) естетичну оцінку: «*There was no division, as in the previous war, between politicians and soldiers, between the «Frocks» and the «Brass Hats» – odious terms which darkened counsel*» [17,с.20].

Ментальна операція оцінка актуалізується у метамовних оцінних судженнях.

Оскільки ментальні операції лінгвістичної рефлексії «синтез» і «асоціація» актуалізуються у метамовних коментарях, «конкретизація» в – уточненнях, ментальні операції «аналіз», «абстрагування», та «специфікація» актуалізуються у метамовних інтерпретаціях, ментальна операція «оцінка» – у метамовних оцінних судженнях, то виділяємо наступні форми лінгвістичної рефлексії у творах історико-мемуарного жанру: уточнення (43%), інтерпретація (21%), коментар (20%) та оцінні судження (16%). Тобто, форми лінгвістичної рефлексії визначаються типом ментальних операцій, задіяних автором у процесі роздумів над мовними одиницями.

Перспективою нашого дослідження може бути вивчення лінгвальних особливостей інтерпретації об'єктів рефлексії автора у творах історико-мемуарного жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М. : ОЛМА ПРЕСС, 2005. – 384с.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний: [Гл. из кн.]// Функциональная семантика: Оценка, экспресивность, модальность: In методіам Е.М. Вольф М., 1996. – С. 137 – 167.
3. Глуховцева К.Д. Лінгвістична рефлексія та її особливості в українських Східнослов'янських говірках/ К.Д. Глуховцева// Лінгвістика. Збірник наукових праць. – № 2 (17). – Луганськ: Вид-во ДЗ імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 196 – 202.
4. Жаботинская С.А. Ономазиологические модели и событийные схемы/ С.А.Жаботинская// Вестник ХНУ им.В.И. Каразина. – 2009. - №837. – С.3 – 14.
5. Митина Л.М. Психология развития конкурентноспособной личности./Л.М. Митина. – М.: Московский психолого-социальный институт, – 2002. – 400с.

6. Морозкина Т.В. Коммуникативно-прагматическая функция маркеров рефлексии в деловом общении [Электронный ресурс] /Т.В. Морозкина. – Режим доступа до ресурсу: [tverlinqua.ru// archive/018/3_18.pdf](http://tverlinqua.ru//archive/018/3_18.pdf)
7. Обыденное метаязыковое сознание: онтологические аспекты. Ч.2: Коллективная монография; отв.ред. Н.Д. Голев; ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». – Томск: Издательство Томского государственного педагогического университета, 2009. – 457.
8. Орлова Н.В. Высказывания с предикатами «Комментировать» и «интерпретировать»: когнитивно-семантический анализ// Комментарий и интерпретация текста: Межвузовский сборник научных трудов/ под. ред.. Т.А. Трипольской. – Новосибирск, 2008. – С. 6 – 14.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика/ О.О.Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716с.
10. Стексова Т.И. Примечание, комментарий, интерпретация: попытка разграничения понятий/ Т.И. Стексова// Комментарий и интерпретация текста. Межвузовский сборник научных трудов; под ред. Т.А. Трипольской. Новосибирск, 2008. – С. 14 – 22.
11. Черчилль У. Мои ранние годы/ У.Черчилль; Пер. с англ. Е.Осенеевой, В.Харитоновой. – М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2012. – 368 с.
12. Шапилова Н. И. Метаязыковые рефлексивы в художественном дискурсе (на материале произведений В. П. Астафьева) [Текст] / Н. И. Шапилова // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты: коллективная монография. – Часть 3. Кемерово, 2010. – С. 144.
13. Шмелева Т. В. Языковая рефлексия / Т. В. Шмелева // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. Вып.1 (8). Красноярск, 1999. – С.108 – 110.
14. Шумарина М. Р. Метаязыковая рефлексия в фольклорном и литературном тексте/ Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М.,2011. – 46 с.

15. Churchill W. The Story of the Malakand Field Force [Електронний ресурс] / W. Churchill. – Режим доступу до ресурсу: <http://archive.org/details/OOch>
16. Churchill W. The Second World War [v. 1]/ Winston Churchill. – Houghton Mifflin Company, 1985. – 724 p.
17. Churchill W. The Second World War [v. 2]/ Winston Churchill. – Houghton Mifflin Company, 1985. – 684 p.
18. Churchill W. The Second World War [v. 3] / W. Churchill. – Houghton Mifflin Company, 1985. – 818 p.
19. Churchill W. The Second World War [v. 4] / W. Churchill. – Houghton Mifflin Company, 1985. – 917 p.
20. Churchill W. The Second World War [v. 6] / W. Churchill. – Houghton Mifflin Company, 1985. – 712 p.
21. Churchill W. The World Crisis [Електронний ресурс] / W. Churchill. – Режим доступу до ресурсу: <http://archive.org/details/worldcrisisOOchur>
22. Shermis S. Critical Thinking: helping students learn reflectively. Blooming, Indiana: ERIC Clearinghouse on Reading and Communication Skills. (ED341954)

Статтю опубліковано в Науковому віснику Херсонського державного університету. Серія "Лігвістика": Збірник наукових праць. Випуск XIX. – Херсон: ХДУ, 2013. – С. 211 – 216.